

ORTAÇAĞ’DA KENT BİRİMİ OLARAK ROMA: EKONOMİK VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPI

Hatice GÜLER*

Öz

Batı Roma İmparatorluğu’nun yıkılışından Rönesans’ın başlangıcına kadar olan yaklaşık bin yıllık dönem tarihte Orta Çağ olarak adlandırılmaktadır. Roma’nın bir kent olarak kendi uzun tarihi boyunca bir düşünce sistemi olarak kendi tarihini oluşturmasına tanıklık ettiğini söylemek mümkündür. Roma, tam da Batı’nın merkezindedir ve merkezi konumu hiç değişmemiştir. Kentin, üretimin denetlendiği ve örgütlendiği, nüfusunun yoğun olduğu, bağımlılıkların azaldığı, bütünleşmenin arttığı, ticaretin örgütlendiği, gelişme ve uygarlıkla birlikte anılan bir yaşam birimi olduğu tezinden hareket ederek çalışmamızda Roma’da kent olgusunun nasıl tezahür ettiği konusunda bilgi verilmektedir. Roma’da din, ekonomi, yönetim, mimari konularının şehir hayatı üzerindeki etkileri ile ilgili mühim tespitler elde edilmiştir. Üzerindeki dinî baskının artarak ve giderek daha güvensiz alanlar haline gelerek barındırdıkları insan nüfusunu kaybetmeleriyle birlikte Roma kentlerinin kelimenin tam anlamıyla Kilise’nin tahakkümü altında kaldığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Avrupa, Kent, Roma, Kilise.

ROME AS CITY UNIT IN THE MIDDLE AGES: ECONOMIC AND SOCIO-CULTURAL STRUCTURE

Abstract

It is called the Middle Ages in the history of about a thousand years from the demise of the West Rome Empire to the beginning of the Renaissance. It is possible to say that Rome, as a city, witnessed its own history as a system of thought during its long history. Rome is at the very center of the West, and its central location has never changed. From the thesis that the city is inspected and organized for production, the population is intense, the dependence is decreasing, the integration is increased, the trade is organized, the development and the civilization are mentioned together with life, the information about how the city emerged in Rome. In Rome, important determinations were made about the effects of religion, economy, management, architecture on the city life. With the increasing religious pressure on them and increasingly insecure areas, they lost the human population they had, and the result was that Rome's cities were under the domination of the Church, literally by the Church.

Keywords: Medieval, Europe, City, Rome, Church.

* Öğr. Gör. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, haticeguler@ahievran.edu.tr

GİRİŞ

Toplumsal ilişkilere göre tanımlanmış kent yaşam birimleri, netlik kazanmış bir kentte bölgeleri, belirli sokakları ya da belirli işaretleri kolaylıkla tanınabilen veya kolaylıkla, kapsayıcı bir modele girebilecek biçimde ayırt edilebilen bir yapılanma (Lynch 1960: 123) gibi anlamlar kazanmıştır. Dolayısıyla kent, sosyolojiden ekonomiye, mimarîden arkeolojiye, antropolojiden etnografyaya, coğrafyadan tarihe birçok disiplinin ortak konusu olmuş ve her disiplin kendisini ilgilendiren yönleriyle kenti tanımlamaya çalışmıştır.

Dünyanın farklı uygarlık alanlarında ortaya çıkan kentsel yaşam, tarihsel ve toplumsal koşullar açısından genel bir birim oluşturmaya rağmen, farklılıkları ve özgünlükleri de barındıran bir yapıyı ifade ettiğini, söz konusu yaşam birimlerine verilen ve değişik anlamlara gelen isimlendirmelerde de görmek mümkündür. Bu doğrultuda kent,¹ uygarlık anlamında, Yunancada *polis*,² Fransızcada *cite*, Arapçada *medine*; Almanya ve Saksonya'dan İskandinavya'ya kale ya da oturma alanı anlamında *burgh*³ ya da *borough*; Latince'de ise yurttaşlık anlamında *urbs* ve *civitas* (Benevolo 1995: 19) kelimeleriyle isimlendirilmiştir. “Sonsuz şehir” (*La città eterna*) olarak bilinen Roma, modernliğin doğuşundan çok önceleri kurulmuştur. “Sonsuz şehir” tasviri, “Roma'nın kökleri sonsuzluk içinde kaybolur. Onu kuran Tanrı'nın kendisi olmalıdır.” şeklinde belirten Niebuhr (1828) tarafından doğrulanmaktadır. Roma'nın kuruluşuna dair üretilmiş çok sayıda mitin arasında en meşhur olanın ve kabul görenin “*Romulus miti*”⁴ olduğunu belirtir.

1. ROMA KENTLERİNİN DOĞUŞU

İlkel de olsa her toplum, üyelerine toplanma ya da buluşma merkezleri sağlama gereği duyar. Dinsel törenlerin yerine getirilmesi, pazarların kurulması, siyasal ve hukuksal toplantılar zorunlu olarak bunlara katılmak isteyen ya da katılmak zorunda olan kişilerin toplanması için belli yerler ayrılmasına yol açar. Askeri gereksinimlerin daha da olumlu bir etkisi vardır.

¹ Batı Avrupa'nın IX. yy. boyunca gelişerek dönüştüğü tarıma dayalı uygarlıkta kentlerin var olup olmadıkları sorusunun cevabı “*kent*” sözcüğünün anlamıdır. Bu sözcükle, halkın geçimini toprağı ekip biçmekle değil, ticaretle sağladığı bir yer yahut hukuksal bir varlığı ve kendine özgü yasa ve kurumları olan bir toplum anlaşılmalıdır. Detaylı bilgi için Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (çev. Şadan Karadeniz), Ankara, 1982, s. 4.

² Yunanlıların bir araya gelerek oluşturdıkları kent yerleşim birimi olan *polis*, Orta Çağ Batı kentinin açıklanmasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü açıklamalarda *Polis*'in kentsel değerlerinin, bin yıldan sonra, Orta Çağ kentlerinde yeniden boy verdiği ileri sürülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Murray Bookchin, *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul, 1996, s. 138.

³ *Bourg* ya da *burghlar*³, genellikle üzerinde geçitler olan bir hendekle çevrilmiş toprak ya da taş surlardan oluşuyordu. Bunların içinde bir şövalye garnizonu bulunuyor; lordun ikâmetgahı olarak yüksek bir kule yer alıyor, katedral ya da büyük kiliselerin üyelerinden oluşan bir ruhban grubu dinin gereklerini yerine getiriyor, garnizonu beslemekle yükümlü olan ve tehlike anında sürüleriyle birlikte kaleye doluşan manor köylülerinden sağlanan her tür aynı resimlerle, tütsülenmiş et ve tahıl koymak için tahıl ve zahire ambarları kuruluyordu. Böylece, dinsel kent gibi din dışı burg da topraktan geçimini sağlıyordu. Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, 2009, s. 53.

⁴ Bu mite göre, Roma M.Ö 753 yılında kurulmuştur. Kuruluşundan bugüne kadar geçen zaman içinde Roma Krallığı'nın, Roma Devleti'nin ve Roma İmparatorluğu'nun merkezi olan kent, günümüzde de merkezi konumunu sürdürmektedir. Niebuhr, B. G. (1828). *The History of Rome Volume I*. Çev., J.C. Hare ve C. Thirlwall. Cambridge: University of London, s. 218.

Halk, bir istila durumunda, her an için düşmana karşı bir koruma sağlayan sığınaklar hazırlamak zorundadır.⁵

Bir yerleşim biriminin kentsel topluluk olabilmesi için şu özelliklerin olması gerekir: 1) Savunma amaçlı kale, 2) Pazar yeri, 3) Adliye ya da görelî özerklik yasaları ve 4) Kısmi bir ekonomi ve özerklik (Pirenne 2009: 27-47).

Savaş zamanlarında kentin eski surları çevredeki nüfusa sığınacak bir yer sağlıyordu. Fakat *Karolenj İmparatorluğu*'nun çözülüşüyle birlikte yerleşen güvensizlik ortamında, Güney'de serâzen saldırıları, Kuzey ve Batı'da Norman saldırılarıyla -ki buna X. yüzyılın başında Macarların korkunç süvari akınları da eklenmişti- tehdit edilen insanlar için korunma ihtiyacı birincil zorunluluk oldu. Bu saldırılar her yanda yeni yeni sığınacak yerlerin kurulmasına yol açtı. Bu dönemde *Batı Avrupa*, feodal büyük lordlarca kendi adamlarına barınak olmak üzere yaptırılan mustahkem şatolarla doldu (Pirenne 2009: 53).

Olağan zamanlarda bu kapalı yerler boş kalıyordu. Halk buralara yalnızca dinsel ya da yönetsel törenler için yahut savaş onları sürüleriyle birlikte oraya sığınmaya zorladığında gidiyordu. Ama yavaş yavaş uygarlık ilerledikçe, bu kentlerin aralıklı olarak canlanması sürekli bir canlılığa dönüştü. Anıtlar yükseldi; yönetici ya da başkanlar konaklarını kurdular; tüccar ve zanaatçılar oraya yerleşmeye geldiler. Başlangıçta yalnızca ara sıra kullanılan bir toplanma merkezi olan yer, bir kent, gelenek olarak adını aldığı kabilenin tüm topraklarının yönetsel, dinsel, siyasal ve ekonomik merkezi durumuna geldi. Bu durum, birçok toplumda, özellikle klasik antik çağda kentlerin siyasal yaşamının, niçin surlarla çevrili alanla sınırlanmış olmadığını açıklar (Pirenne 1982: 47).

2. ROMA'DA SANAYİ VE TİCARET

Antik çağda olduğu gibi Ortaçağ'da da şehirler, maddi hayat şartlarını değiştiren teknik icatların yapıldığı ve edebiyatla güzel sanatları yenileştiren eserlerin yaratıldığı merkezlerdi. Rönesans'tan beri Ortaçağ'a hiçbir yeni şeyin icad edilmediği ve Avrupa'nın hiçbir ilerleme yapmamış olduğu bir atalet devresi olarak bakılmıştı. Şurası da doğrudur ki, ilerleme fikri o zamanın insanların kafasına girmiyordu. Bununla beraber bu insanlar gerçekte icatlar yapmaya devam ediyorlardı, çünkü yeni çalışma usulleri kullanılmakta olduğunu görüyoruz.⁶

⁵ Savaşlar, insanlık kadar eskidir; kale yapımı ise hemen hemen savaş kadar eskidir. Gerçekten, insanoğlunun yaptığı ilk yapılar koruyucu duvarlar olmuştur. Çağdaş İngilizce'de ve çağdaş Rusça'da kent anlamına gelen sözcüklerin (*town ve gorod*), başlangıçta, kapalı yer anlamına gelmesi ilginçtir. Detaylı bilgi için bkz. Henri Pirenne, (1982), *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, s. 4.

⁶ Her icadın hangi memlekette ne zaman yapıldığını bilmek için hiçbir imkana sahip değiliz ama bu icatların neler olduklarını sayabiliriz. Bunlar arasında örneğin, yeldeğirmeni vardır ki belki Doğu'dan gelmiştir, demirci körüğü, demiri işlemek için gerekli sıcaklığı büyük ölçüde artırmaktadır. Bu arada bir çağlayanın sularıyla işleyen makineler, hızar makinesi, çirpici dibeği, demir dövmek için çekiç de icat edildi. Balmumundan yapılan mum yerine, daha iyi ışık veren, donyağından mumlar yapıldı. Kurşun çubuklardan çerçeveler içine yerleştirilen renkli camlarla kilise vs. binalardaki büyük pencereler yapıldı. Daha yüksek, daha geniş kiliseler yapmaya imkân veren kemerli pencere bulundu. Bir kum tabakası içine gömülen granit veya başka çeşit taşlardan yapıma kaldırım şoseleri, eski sert Roma yoluna göre daha elastiki ve don ve sığağa karşı daha dayanıklı hale getirdi. Bkz. Charles Seignobos, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, (çev. Samih Tiryakioğlu), İstanbul, 1960, s. 158.

Ortaçağ'da Avrupa, önceki çağlarda görülmedik derecede bir makineleşmeye tanık olmuştur. Batı'nın tüm dünya üzerinde egemenlik kurmasına yol açan temel etmenlerden birisi aslında buydu. Kuşkusuz klasik çağda da makineler vardı, ama bunların endüstride kullanımı kısıtlıydı. Dişli çarklar yalnızca oyuncak ve kendiliğinden çalışan düzeneklerde kullanılıyordu. Ortaçağda ise, makine gerçek anlamda işe koşulmuş, birçok iş kolunda insan gücünün yerini almıştı (Gimpel 1996: 1).

"Karanlık çağ" olarak nitelendirilen süreçte Batı'da ortaya çıkan Ortaçağ kentinin, özellikle ticaret merkezli bir farklılaşmanın içinde olduğu tespit edilmektedir. Diğer bir ifadeyle Ortaçağ ve Ortaçağ Batı kenti, sanayi döneminin ve sanayi kentinin hazırlık süreci olarak görülmektedir (Bookchin 1996: 138).

Hiçbir uygarlıkta, kent yaşamı, ticaret ve teknolojiye bağımsız olarak gelişmemiştir. Ne antik çağda ne de modern zamanlarda bu kuralın dışında kalan bir durum olmamıştır. Ancak Ortaçağ kentleri, bambaşka bir görünüm ortaya koyarlar. Pirenne⁷ (1982) kent çözümlemesinde Batı'nın kent tarihini dikkate almaktadır. Ticaretin ve teknolojinin kent için evrenselliğini ifade ederken de aynı yaklaşımını görmek mümkündür. Oysa aynı dönemde İslam uygarlığının yükselmesine bağlı olarak, Batı'nın Akdeniz'deki egemenliğinin sınırlandığı süreçte, farklı özellikleriyle dikkat çeken Doğu kentleri bulunmaktadır. Kalabalık nüfuslarıyla, sulamada zamanın en son teknolojisini kullanan, birçoğu ticaret yollarını kontrol eden ve kutsal özellikleriyle dikkat çeken İslam kentlerinin varlığı bilinmektedir.⁸

Akdeniz ticareti, Batı Avrupa'yı kendi yönergesine çekmeye devam ettiği sürece, *İtalya*, *İspanya* ve *Afrika*'da olduğu gibi *Galya*'da da kentsel hayat devam etti. Ancak, İslamiyetin yayılmasının Afrika ve İspanya kıyılarını kontrol altına alışı ve bu yayılmanın daha sonra *Tiran Denizi*'ndeki limanları kapsaması üzerine kentsel faaliyet hızla sona erdi. Bu durum Bizans ticareti sayesinde kentsel varlığını sürdürdüğü *Venedik* ve *Güney İtalya* dışında her yerde görülen bir ortadan kalkıştı. Kentler varlıklarını sürdürdüler ama zanaatkâr ve tüccar nüfuslarını ve onunla birlikte de Roma İmparatorluğu'ndan arta kalan kentsel örgütlenmelerini yitirdiler (Pirenne 2009: 51).

Hristiyan Batı Avrupa'nın sahil şehirlerinin yeniden doğuşu veya sadece doğuşu kısmen İslam'ın yayılmasının bir sonucuymuş gibi görünüyor. Denizde karşılaşan Hristiyan güçlerle Müslüman güçlerin -bu güçler hangi boyutta ve önemde olursa olsun- birbirlerine ani saldırılar düzenlemesi ve birbirlerine girmesi şaşılacak bir şey değildi; asıl şaşılacak şey denizdeki bu çatışmaların iki topluluk arasında var olan iyi ticari ilişkilere hiçbir biçimde zarar vermemesiydi. VII. yüzyılın ikinci yarısından VIII. yüzyılın başlarına kadar geçen dönemde müslümanların denizde gerçekleştirdikleri yayılma hareketlerinin en kritik

⁷ Pirenne, Orta Çağ kenti açıklamalarıyla, Batı'nın tek başına ve kimseye ihtiyacı olmadan varolduğunu ve kendi kendisine yeterli bir gelişmeye sahip olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu şekilde Pirenne'in açıklamalarını, Batı gelişme çizgisi ve kısıtlı tarihsellik çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (1982), s. 47.

⁸ Bağdat, Şam, Halep, Medine, Aden, Buhara, Bursa ve Konya gibi kentler bunların önde gelenleri arasındadır. Bkz. Korkut Tuna, *Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İst. Ün. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987, s. 30.

evresinden sonra, ticaret de yavaş yavaş toparlanmaya başlamıştı. Ancak Batı Avrupalılar bu ticaretin ne en güçlü aktörü ne de en iyi müşterisiydiler. Kara ve deniz yoluyla yapılan ticarete genişleme olmuştu. Artan etkinlikler sadece Akdeniz’de değil, Baltık Denizi ile Kuzey Denizi’nde Kuzey ve Güney Avrupa arasında da görülüyordu. Ticaretin ve gemiciliğin büyümesiyle, özellikle Kuzey İtalya’daki *Pisa*, *Floransa*, *Cenova* ve *Venedik* şehirlerinde bankacılık ve finans alanında da büyük ilerlemeler sağlandı. Avrupa ekonomisinin temelinde yatan canlılık ve onu daha fazla ticaret ve yeni kaynaklar ile beslemek için girişilen arayışlar, XV. ve XVI. yüzyıllardaki Avrupa yayılcılığının arkasındaki temel itici gücü yarattı. Bununla birlikte, bu hareketi yaratan oluşumlar, salt ekonomik olmayan faktörler tarafından da biçimlendiriliyordu (Arnold 1995: 10).

3. ROMA KENTİNDE YAŞAM VE YÖNETİM

Birşeyin uzun süreden beri varolması, o şeyin varolmakta devam etmesi için bir sebep değildir. Çünkü vaktiyle varolan şeyler artık çürümüştür, çöküntüye uğramıştır, ihtiyaçları karşılayamayacak duruma gelmiştir. Avrupa’nın bütün toplumlarında büyük insan kitleleri vaktiyle varolmuş şeylerle yaşayamaz olmuşlardır. Milyonlarca insanın ölesiye çalışmasına rağmen ekmeğini kazanamayacak hale geldiği, insanların üçte birinin yılın otuz altı haftasında en kötü cins patatesi bile temin edemediği bir çağda, eskiden beri var olmuş şeylerin artık değişmeye başlamaları gerekir (Carlyle, 2004: 219).

Henri Pirenne’nin tartışma yaratmış olan İslam’ın hızlı yükselişi sonucu Avrupa birliğinin dağılacağına ilişkin sözleri hala bir tartışma konusudur. Pirenne’e (1982) göre, Batı Avrupa müslüman tehdidi nedeniyle kendi içine kapanmış, taşralaşmış, Ortaçağ’a ilk adım atılmıştır; dolayısıyla, Ortaçağ dönemi VII. yüzyılın ikinci yarısında başlar, Batı Roma İmparatorluğu’nun çöküşüyle birlikte değildir (Aktaran Cardini 2004: 23).

Bu sırada Avrupa’da Roma ve Germen milletlerinin nüfûzu çok artmıştı. Eskilerin tabiriyle Yeni Dünya’dan habersiz Ortaçağ Avrupa insanı dünyanın dolduğunu düşünüyor⁹ ve Tanrı’nın isteğiyle savaşın kaçınılmaz bir kanun olduğuna inanıyordu. Hayatları lüks soyluların yatakları ise çoğu zaman samandı ve bizzat saman üzerinde yatanları vardı. Batı Avrupa kentleri ve ovaları tarıma elverişli yerler olmakla önemli nüfus merkezlerini teşkil ediyorlardı. Çağın en üstün teknolojisini ziraatte kullanılan sabanlar teşkil ediyordu.

Avrupa’nın medeniyetçe en ileri bölgeleriyle toplumun en yüksek kısmının maddî hayatı, çoğu İngiltere’den gelme icat ve usullerle değişmeye başlıyordu. Bunları tarif etmek çok uzun olur ama hayatı daha rahat hale getirmek için tekniğin yaptığı icatlar o zamandan kalmadır.¹⁰

⁹ Ortaçağ insanına göre zaten dünya öküzün sırtındaki bir tabaktı ve uzak diyarların gizemli masalları onların kulaklarına pembe, rüyalı ve sarı renkli nesnelere havadisler dolduruyordu. Ortaçağ Avrupa insanı için en önemli güç kaynağı hayvan gücü ve özellikle at ve öküz idi. Bu manada dünya, öküzün sırtında geçirilen bir hayattan ibaretti. Bkz. Güray Kırpık, *Doğunun ve Batının Gözünden Haçlılar*, İstanbul, 2009, s. 29.

¹⁰ Bunların listesi şöyledir: İlk küçürtle, sonra fosforla yapılan kimyevi kibritler -ki çakmak çakıp bunun kıvılcımını kav üzerine alarak, bunu da yakılacak madde ile temasa geçirerek ateş yakmak gibi uzun ve güç bir işi bertaraf etmekteydiler - yağ muntazam şekilde yukarıya çıkarmak için yaylı tertibatı olan yağ lambası; donyağından yapılmış mumun yerini alan

Vücuda gösterilen itinalarla sağlığa faydalı usuller bilhassa İngiltere’den gelmekteydi. Bu her şeyden önce vücudunu temiz tutma âdetiydi ki, bütün memleketlerde ve toplumun bütün sınıflarında genel olarak görülmekte olan pisliğin yerini almaktaydı. Bu arada banyo odası ile Avrupa’ya çok yavaş girmiş olan sıcak banyo yapma usulü de vardı, eski abdesthânelerin yerini yine çok yavaş olarak almış bulunan ve “W. C.” harfleriyle ifade edilen water-closet de İngiltere’den gelmeydi, deniz banyolarının kökünün İngiliz olduğunu ise kabine sözü göstermektedir. Alman hekimleri de iki yeni usul icat etmişlerdi ki bunlardan birisi soğuk su ile yapılan hidroterapi, öteki de bir yiyecek rejimi ile yapılan ve adına perhiz denilen koruyucu tedavi tarzıydı. Yeni eğlenceler de hayatın zevkini artırmaya yarıyorlardı. Bunlar, İngilizlerin moda haline soktukları, zevk için yapılan yolculuklarla turizm idi ki bu ad, bunun kökünün İsviçre veya Almanya olduğunu göstermektedir. Bu yolculuklar, hayranlıkla seyredilmesi moda haline gelen tabii güzelliklerin bulunduğu deniz veya yüksek dağlara yapıyordu. Ayrıca sosyete toplulukları ve bilhassa ya özel şahıslar tarafından ya da Almanya’da umumi bir salonda bilet satışı karşılığında verilen suareler ve balolar vardı. Bunların çekici tarafını teşkil eden dans, Alman valsinin ve polka, mazurka, redowa gibi Polonya danslarının, İspanyol kadrininin, İngiliz kontoradansının (country dance) ve İskoçya scottishinin benimsenmesiyle yeni bir hale giriyordu. Hemen hepsi de kadın erkek çiftler haline giriyordu. İtalya’dan da şekli zaten eski olan maskeli balo gelmişti. XVIII. yüzyılda bilhassa saray mensuplarına ve subaylara mahsus olan tiyatrolar, artık daha kalabalık bir halkı çekiyorlar, temaşalar daha değişik hale geliyorlardı. Kitaplar, hatta gazeteler birer lüks metaı olarak kalmaktaydı; fakat okuma salonları ve İngiltere’de kitapları köylere kadar ulaştıran “gezici kitaplıkların” kullanılmasıyla herkesin daha kolay tedarik edebileceği bir hale giriyorlardı. Yaşayışı daha rahat, daha sıhhi yahut daha hoş hale sokan bu yeniliklerden en çok orta sınıflar faydalanıyor; burjuvalarla asillerin ve zenginlerin yaşama şartları bu yeniliklerle birbirlerine yaklaşıyordu.¹¹

Ortaçağ’ın başlarında Avrupa’da kentlerin giderek eski görkemlerini yitirdiklerini, nüfuslarının azaldığını, hatta kimilerinin hayalet yerleşimlere dönüştüğünü ifade etmek olasıdır. Kentlerin barındırdıkları nüfus azalmış, insanların faaliyetleri sınırlanmıştı. Yaşamları artık kendilerini koruyamadıkları akınlara her geçen gün daha fazla maruz kalıyordu. Bir zamanlar emniyetlerini sağlayan ve onlara zenginlik getiren anayollar, artık barbarların akınlarını kolaylaştırmaktan başka bir işe yaramıyordu. Geriye kalan nüfus, istilacı bir ordu, sıra kemerli bir köprünün yıkılması ya da birkaç kötü hasadın ardından dağlara, tepelere çekiliyordu. Kent yaşamı, her zamanki rutinlerini yerine getirecek yeterli insan sayısının yokluğu nedeniyle çürürken, bir zamanlar zengin olan, fakat daha sonra dara düşmüş

ispermeçet mumu, aydınlatma için kullanılan havagazı; maden kömürünün yakacak olarak ve daha sonra da söminenin yerini almak üzere sobalarda kullanılması, şehirlerde daima yer değiştiren burjuva halka mesken kiralamak imkanını verebilen birkaç kata bölünmüş yüksek evlerin inşası gibi. Şeker pancarı -ki o zamana kadar yüksek fiyatla satılan şeker, reçeller ve bonbonlar bu sayede artı herkesin alıp yiyebileceği hale geldi. Çelik kalem ucunun, kaz tüyünden kalemin yerini alması -ki bu tüyü bir çakı ile yontup yarmak gerekiyordu. İngiltere’de posta pulunun icadı, Bkz. Charles Seignobos, *a.g.e.*, s. 338.

¹¹ Bu yenilikler bilhassa *Büyük Britanya, Hollanda, Fransa, Kuzey İtalya, Batı Almanya* gibi en zengin ve en medeni memleketlere giriyorlardı. Kol işçileri, dükkâncılar, memurlar gibi halk yığınları ise bunlardan pek az faydalanmaktaydılar; bunlarla imtiyazlı azınlık arasındaki ayrılık bu yüzden artıyordu. Charles Seignobos, *a.g.e.*, s.340.

bir ailenin eski mallarını teker teker rehinciye bırakması gibi eski binaların içindeki mobilyalar, araç ve gereçler yağmalanıyordu. Buna karşılık kırdaki saklanacak bir yer, kentteki saraya bedeldi¹² (Mumford 2007: 307-308).

3.1. Tarım

Yeni enerji kaynaklarından ilk etkileri tarım alanında görülmüştür. Ortaçağ boyunca, Avrupa'daki nüfusun yüzde doksandan çoğu geçimini hala doğrudan topraktan sağlıyordu. Bununla birlikte, bir yandan artmakta olan nüfusu beslemek, bir yandan da ticaret amacıyla artık değer üretebilmek için topraklar yoğun bir biçimde işleniyordu. Köylülerin hem kendi toprak parçalarını hem de feodal beyliklere ait arazileri işleyebildikleri eski beylik sisteminde bir çöküş gözleniyordu. Bu değişikliklerin ortaya çıkmasına yol açan önemli etmenlerden birisi iklimdi (Gimpel 1996: 29). Ilıman, kuru iklim ve sağlıklı beslenme eşliğinde tarım ve endüstride sağlanan devrimsel gelişme, Ortaçağ'da nüfus artışına yol açmıştır. Nüfus artışı hakkında bir ölçüde bilinçlenme de söz konusuydu. Aşırı biçimde çoğalan insanların ideolojik bir amaç uğruna deniz aşırı ülkelere seferber edilebileceğini düşünen kimseler de vardı. 1095'te Clermont'ta ilk Haçlı Seferi'ni düzenleyen Papa II. Urban halka şöyle seslenmişti: “Her taraftan denizlerle, yüksek dağlarla kuşatılmış olan üstünde yaşadığımız bu topraklar artan nüfusu barındıramayacak kadar daralmış olduğundan, ne mal mülk ne de aile kaygılarının sizleri bu seferden alıkoymasına izin vermeyin.” (Gimpel 1996: 55-56). Özellikle Kuzey Avrupa'da çiftçilik teknikleri geliştirilmiş ve bu teknikler tarımsal verimin büyümesine katkıda bulunmuştu (Arnold 1995: 15).

Tüccar cemaatleri olarak bildiğimiz Haçlı destekçilerine ürün yetiştirme imkânı verecek bahçeli evler ve tarlalar da dağıtılmıştı ve bu tarlalara “Casaux” adı verilmekteydi. Köylere ve bağ evlerine de “Casaux” deniliyordu. Tüccar gruplarından her biri kendi loncası için karlı olan arazilerden almaya çalışmaktaydı. Feodal yapı içerisinde çiftlik veya manor siteminin mâlikanesi tipindeki tarlalar ve bahçelerde şeker kamışı, şeker, zeytin, incir, sebze ve baharat yetiştirilmekteydi. Bu toprakların asıl çiftçileri ise yerli Suriye köylüleri idi. Köylülerin “bey veya reis” adıyla anılan bir hâkimleri bulunmaktaydı. Bu hâkim Haçlılarla vardığı vassallık veya serflik antlaşmasına göre hasadın üçte ikisini veya dörtte üçünü köylülerde bırakırdı. Hasadı toplayan kişiye de ayrıca köylüden bir ücret tahsil edilmekteydi (Kırpık 2009: 97).

3.2. Din

Dinsel güdüler diğer etkenlerden soyutlanmış durumda değildi. Diğer etkenleri kuvvetlendiriyordu ve genellikle de ekonomik ve politik hedeflerin doğrulanmasında kullanılıyordu. XV. yüzyılda din, politik ya da ticari düşüncelerden ayrılamaz nitelikteydi ve

¹² Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, İstanbul, 2007, s. 307-308. Ayrıca Pirenne, kentlerin durumunu şöyle ifade etmektedir: “Birçok kentin sürekliliği, bir piskoposun varlığına borçlu hale gelmişti. Öyle ki, VI. yüzyılın başlangıcından itibaren civitas sözcüğü “piskoposluk kenti”, piskoposluğun merkezi anlamını kazanmıştı.” Bkz. Pirenne, a.g.e., s. 18.

günlük yaşamın¹³ bir parçasıydı. Fakat dinsel faktörlerin önemi, *Portekiz* ve *Kastilya*'nın yayılcılığına ek bir güven ve kararlılık verdi. Dinsel kanaatlarının katılığı, İslamı çökertmek ve dinsizleri imana getirmek için ilahi bir şekilde misyon sahibi kıldıklarına dair derin inançları, Portekizlileri ve Kastilyalıları deniz aşırı maceralara götürdü. Oysa, özellikle İtalya olmak üzere, Avrupa'nın daha ihtiyatlı ve pragmatik devletleri çılgınca düşüncelere sahip olmalarına rağmen başarılı sonuçlar alamayacaklardı (Arnold 1995: 17).

Kilise piskoposluk sınırlarını Roma kentlerinin sınırlarına dayandırmıştı. Barbarların saygı gösterdikleri Kilise, imparatorluk eyaletlerinin barbarlarca ele geçirilmesinden sonra da, dayandığı kentsel sistemi sürdürmüştür. Ticaretin sönmesi ve yabancı tüccarların göçmelerinin Kilise örgütü üstünde hiçbir etkisi olmadı. Piskoposların oturdukları kentler yoksullaşmış, nüfusları azalmış, ancak piskoposlar bunun etkilerini duymamışlardır. Devletin ortadan kalkmış olması nedeniyle daha da büyük bir ayrıcalığı olan, kiliselerde tapınanların bağışlarıyla desteklenen ve toplumu Karolenjlerle ortaklaşa yöneten piskoposlar, tinsel yetkileri, ekonomik güçleri ve siyasal etkinlikleri dolayısıyla egemen durumdaydılar. Monarşinin gücünü ortadan kaldırmış olan feodal prensler, Kilise'nin gücüne dokunmadılar; çünkü Kilise'nin kutsal kökeni, saldırılarına karşı onu koruyordu. Korkunç aforoz silahını kendilerine karşı kullanabilecek olan piskoposlardan korkuyorlardı. Piskoposların bu ayrıcalığı, doğal olarak bunların oturdukları yerlere -yani, eski Roma kentlerine- oldukça büyük bir önem kazandırdı. Büyük bir olasılıkla, bu kentlerin korunmaları için artık bir neden yoktu. Açıkça anlaşılacağı gibi, artık ticaret merkezleri olmaktan çıkınca, bu kentler nüfuslarının büyük bir çoğunluğunu yitirdiler (Pirenne 1982: 49).

XI. yüzyılın ortalarında Akdeniz çevresinde doğu ve batı arasındaki tansiyon Hristiyanlığın *Yunan Ortodoks* ve *Latin Katolik* kiliselere ayrılmasında kendini gösterdi. Bu durum daha önce birleşik olan Helen-Roma medeniyetinin çözülmesini sağladı. Tam bu sırada Akdeniz'in geleceğinde çok önemli rol oynayan yeni bir faktör ortaya çıktı. Bu faktör sadece söz konusu bölgede değil Güney-Doğu ve Orta Avrupa'da da devletlerin ve milletlerin kaderine yön verecekti. Yeni İslam yayılcılarının Orta Doğu'ya dağılması Hristiyanlar tarafından Müslümanlar için kullanılan "*Serâzen*" kelimesinin yerini, Türkler'in almasına neden oldu (Celnarova ty: 743).

3.3. Ekonomi

Rönesans İtalyası'nın sarayları ve şehir devletleri, zenginliklerini ve sanatsal başarılarını ortaya serme konusunda birbirleriyle yarıştılar. Ülkedeki gösterişli harcamalar ve İtalya sınırları içindeki büyüme, uzak kıtalardaki yayılcı projelere ayrılacak kaynak miktarının az olmasına yol açtı. Daha fakir ama buna karşılık daha gözüpek Atlantik kıyısı devletlerine tezat oluşturacak şekilde, kendi içlerine bakma ve kendilerinden hoşnut olma davranışı geliştirdiler. İlk Atlantik seyahatleri de, İtalya'daki bir istila ile silahlı çatışma dönemine rastladı. İçerden bölünmüş durumdaki İtalya, Fransızların ve İspanyolların yarımada

¹³ Kiliselerde bayrak ve silahlarla ilgili yapılan kutsama ritüelleri toplumsal bağlamı içinde değerlendirilmelidir. O dönemlerde çalışma aletleri dâhil her nesne kutsanabiliyordu ve insani her faaliyetin evrende uygun bir yeri vardı. Bkz. Franco Cardini, *Avrupa ve İslam*, (çev, Gürol Koca), İstanbul, 2004, s. 39.

emellerine karşı direnme konusunda hazırlıksızdı ve ekonomisi savaşın yarattığı etkilerin sıkıntısını yaşıyordu. Buna karşılık Batı Avrupa devletleri, ülkelerinde, denizaşırı araştırma ve yayılma deneyleri kazanabilmek üzere yeterince kararlı ve güvenli bir ortamı sağlamış daha birleşik ve güçlü politik varlıklar olarak ortaya çıkıyorlardı (Arnold 1995: 15).

Avrupa'nın uzun mesafeli ticaretinin öteki önemli mamulü olan altın da, salt lüks tüketim maddesi olmanın ötesinde bir değer taşıyordu. Kiliseler, saraylar ve zengin evlerindeki dekorasyon ve gösteriş için kullanımına ek olarak Avrupa'nın para ve genişleyen ticari sistemi için de gerekliydi. Ticari ve mali etkinlikleri büyüyen İtalyan şehir devletleri, tedavüldeki paralarını temel olarak altına çevirdiler: *Floransa* ve *Cenova* 1252'den, *Venedik* ise 1284'ten başlayarak altın para bastı. *Portekiz* gibi Avrupa'nın daha fakir devletleri bile paralarını aynı prestijli temele dayandırma konusunda oldukça istekliydiler. Ayrıca Avrupa'nın kendi iç ekonomisini sağlamak ve Doğuyla ticaretindeki ödemelerde kullanmak üzere altına ihtiyacı vardı. Avrupa'nın Asya pazarında geçerliliği olan az sayıda ürünü vardı: Bu nedenle baharatı kıymetli madenlerle satın almak zorundaydı. Almanya'da ve Macaristan'da gümüş çıkarılıyordu fakat Avrupa altın madeni bakımından fakirdi. Eskiden altın çıkarılan çok sayıda maden yatağı artık tükenmişti; çok miktarda altın, yağma ve doğuyla yapılan ticaret nedeniyle yok olmuştu. Bu nedenle, Geç Ortaçağ Avrupası'nda, hem iç ekonomik gelişmeyi kontrol eden, hem de ticaret ve denizaşırı araştırmalar için kuvvetli bir itici güç oluşturan bir "altın kıtlığı" vardı.¹⁴

3.4. Mimari

Roma, en büyük zaferlerinden birini mimaride kazanmıştır. Bu alandaki en değerli başarılarını tapınaklar değil, insanların gündelik ihtiyaçlarını karşılayacak binalar ve diğer yapılar oluşturur; evler, yollar, hamamlar, köprüler, şehirlere içme suyu getirmeye yarayan kemerli suyolları, su depoları, barajlar, lağımalar ve fener kuleleri gibi. Romalılar bundan başka, imparatorluk çağında halk tarafından çok tutulan gladyatör ve vahşi hayvan dövüşleri için muazzam anfiteatrlar inşa etmişlerdir (Blunt 1979: 117). Tabiatıyla ismi geçen bu üç büyük kültürün de kendilerine özgü bahçe kültürleri vardı. Meselâ Çinliler tabiatı kusursuz bir şekilde taklit etmeye çalışırken, Avrupalılar romantik heveslere kapılarak, çok girift ve karmaşık bahçeler inşa ediyorlardı. Diğer taraftan Bizanslılar ise bahçelerindeki masalsı öğelerle insanları büyülemeye çalışıyor; bu vesileyle konuklara hükümdarın gücünü hatırlatmaya çalışıyordu (Marguerite 1995: 42). Bizans şehrinin fiziki yapısını şekillendiren en önemli unsur *kilise* olmuştur. Kendisinden önceki *Helenistik* ve *Roma Dönemi* kentlerinden farklı olarak, kentlerin geometriksel düzeni kaybolmuştur. Kenti oluşturan öğelerin düzeni kiliseyle bağlantılı olarak ayarlanmıştır. Şehirlerde kiliseler kadar dikkat çeken bir diğer yapı türü de, *manastırlardır*. Manastırlar, bazen şehirlerde kurulurken, bazen de şehir dışında kırsal alanda kurulup geliyordu. Manastır ve kiliseler şehirlerde geniş arazilere sahipti (Cezar 1977: 492). Bu durum, kiliselerin ekonomik yapılarının

¹⁴ Geç Ortaçağ döneminde Batı Afrika'dan Avrupa'ya, az fakat önemli miktarda altın geldi. Bu altınlar, *Yukarı Senegal Nehri'nin Bambuk Bölgesi*'nde ve *Yukarı Nijer'deki Bure*'de yüzey madenlerinden çıkarma ve tasfiye işlemleri uygulama yoluyla elde ediliyordu. Bkz. David Arnold, *a.g.e.*, s. 11.

güçlenmelerini sağlamış ve din adamlarının sayılarının artmasında teşvik edici olmuştur. VIII. yüzyılda Bizans'ta ortaya çıkan ikon kavgaları sonucunda, manastırların sayıları daha da artmıştır. Ayrıca manastırların belirli bir dönemde kendi içlerinde kapalı bir hayat sürdürmeleri nedeniyle şehirlerin fiziki ve sosyal yapılarına fazlaca bir katkısı olmamıştır. Bizans şehirlerinin planlı bir strükture sahip olmadıkları açıktır. Helenistik ve Roma şehirlerinin önemli bir unsuru olan *tiyatrosu*, Bizans Dönemi'nde oyunların kalitesiz olması, şehir dokularından çıkmasına neden olmuştur. Bizans şehirlerinde dikkati çeken bir diğer nokta da topografik yerleşimin niteliğidir. Özellikle de iç kesimlerdeki şehirler, akropollere doğru çekilmişler ve etrafları kuvvetli sur duvarları ile çevrilmiştir (Cezar 1977: 484). İkinci model kentler ise "*Kale Kent Modeli*" olarak tanımlanmıştır. Bu tip kentlerde, yerleşme alanının büyük bir bölümü surların içinde kalmaktadır. Surlar Antik Dönem'den kalabileceği gibi Bizans Dönemi'nde de inşa edilmiş olabilir. Çok parçalı kentten¹⁵ farklı olarak surun çevrelediği alan küçük olup, daima bir iç kaleye sahiptir. Bizans şehirlerinin önemli bir unsuru olan panayır yeri, dinlenme ve toplanma yerleri surların dışındadır. Şehirler geliştikçe surların dışına doğru taşmalar da olmuş, zamanla kentler çok parçalı görünüm almıştır. Ayrıca çok parçalı kent modelindeki gibi tarım alanları surların dışındadır.

SONUÇ

Roma'nın bir kent olarak kendi uzun tarihi boyunca modernliğin doğuşuna ve bir düşünce sistemi olarak kendi tarihini oluşturmaya tanıklık ettiğini söylemek mümkündür. Neredeyse tüm dünyayı kaplayacak kadar yayıldığı XX. yüzyıla kadar geçen süre içinde Roma'nın merkezi konumu hiç değişmez. Roma tam da modernliğin doğduğu ve kök saldırdığı Batı'nın merkezindedir. XIX. yüzyıl boyunca neredeyse tüm Avrupa kentleri; merkezî pazarları, köprüleri, kanalizasyonu, suyollarını, opera ve kültür saraylarını ve büyük bir parklar ağını da içeren geniş kentsel planlama sisteminin sadece bir parçasıdır.

Ortaçağ kenti, sakinlerin sosyal materyal refahı için gösterilen çabanın ve Hristiyan toplumun bir desendir. Kent ve kentleşmeyi gerektiği gibi anlayabilmek için kentlerin gelişimini kuskusuz genel bir tarihsellik içerisinde ele alma zorunluluğu vardır. Çünkü kentin uzun bir tarihsel macerası ve mirası vardır. *Ortaçağ Kenti* veya *Sanayi Kenti* olarak isimlendirilen kentsel gelişmeler, kent yaşam biriminde önemli toplumsallıklara yol açmıştır. Ancak, bu gelişmeler kent için bir başlangıç ve tek açıklama biçimi de değildir. Başka bir ifadeyle Batı Kenti, insanlık tarihinde önemli bir konuma sahiptir.

Kent doğuda, batıda olduğu gibi müstakil, siyasi güce sahip, kendi kanunlarını çıkararak bir birim değildir. Batı Ortaçağ kenti, tarihsel olarak iki döneme ayrılarak tanımlanmaktadır.

¹⁵ Bizans kentini iki modele oturtulur. İlk modeli "*çok parçalı kent modeli*" olarak tanımlanır. Bu tip kentler antik bir yerleşme alanının üzerinde konumlanan, küçük ve birbirinden kopuk yerleşme nüvelerinden oluşmaktadır. Bu yerleşme nüvelerinin küçük mezarlıkları, kilisesi ve küçük imalathaneleri vardır. Bu küçük yerleşmelerde ticaret alanı bulunmuyordu. Asıl kent antik kentin üzerinde gelişerek, akropole doğru çekiliyordu. Asıl kentin etrafı yüksek ve kuvvetli duvarların çevrelediği surla tahkim edilmiştir. Surların içinde tarımsal faaliyetlere hemen hiç yer verilmemiştir. Bkz. Uğur Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15. yy)*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 1987, s. 23.

Kentin bunalımı olarak değerlendirilen XI. yüzyıla kadar devam eden süreç, Batılılar için karanlık çağdır. Batı, Akdeniz’de elde etmiş olduğu egemenliğin Müslümanların eline geçmesiyle birlikte büyük bir kentsel bunalım yaşamıştır. Bazı yaklaşımlara göre bu dönemde kentler hemen hemen tamamen önemsiz hale gelmişlerdi. Bu durum XI. yüzyıla kadar böyle devam etti. XI. yüzyıldan itibaren başlayan yeni dönemde, zanaat ve ticaret yoğunluklu toplumsal ve ekonomik aktiviteler Batı Ortaçağ kentini ortaya çıkardı. Doğu kentleri de dâhil olmak üzere Ortaçağ kentleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde; Batı Ortaçağ kenti açıklamalarındaki kısıtlı tarihsellik anlayışı daha açık bir biçimde görülmektedir. Çünkü ilk şehirlerin ortaya çıktığı Doğu uygarlık alanları, kentsel yaşamın yaygınlaşmasında ve dolayısıyla Batı kentlerinin oluşmasında da etkili olmuştur. Ortaçağ kentlerini anlamada ise VII. yüzyıldan itibaren güçlenmeye başlayan ve kendini Batı’ya karşı konumlandırarak Akdeniz’de Batı egemenliğini zaafa uğratan İslam uygarlığını ve kent örgütlenmelerini de dikkate almak gerekir.

KAYNAKÇA

- Arnold, D. (1995). *Coğrafi Keşifler Tarihi*. (çev. O. Bahadur). İstanbul. Say Dağ.
- Başgelen, N. (1991). *Bir Masal Ükesi Kapadokya*. İstanbul. Türkiye Kalkınma Bankası Yay.
- Benevolo, L. (1995). *Avrupa Tarihinde Kentler*. (Çev. N. Nirven). İstanbul. Afa Yay.
- Blunt, A. W. F. (1979). *Batı Uygarlığının Temelleri*. (çev. M.Erim). İstanbul. Edebiyat Fakültesi Yay.
- Cardini, F. (2004). *Avrupa ve İslam*. (çev. G. Koca). İstanbul. Literatür Yay.
- Carlyle, T. (2004). *Kahramanlar*. (çev. B.Tanç). İstanbul. Ötüken Neşr.
- Celnarova, X. (t.y) *Türklerin Akdeniz Kültürel Bölgesine Entegrasyonu*. (7. Cilt/Türkler). Slovakya Bilimler Akademisi. Slovakya.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul. T.İ.B.K.Yay.
- Charaget, M. (Kış 1995). *Bizans Bahçeleri*. Bahçe Kültürü Özel Sayısı. Sanat Dünyamız. Sayı: 58.
- Gimpel, J. (1996). *Ortaçağda Endüstri Devrimi* (çev. N. Özüaydın). Ankara. Tübitak Yay.
- Holton, R. J. (1999). *Kentler Kapitalizm ve Uygarlık*. (çev. R. Keleş). Ankara. İmge Ktpvi.
- Kırpık, G. (2009). *Doğunun ve Batının Gözünden Haçlılar*. İstanbul. Selenge Yay.
- Lynch, K. (1960). *The Image of the City*. Cambridge. MIT Press.
- Mumford, L. (2007). *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. İstanbul. Ayrıntı Yay.
- Murray, B. (1996). *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, (çev. A.Yılmaz). İstanbul. Ayrıntı Yay.

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ

Sayı: 66 Mart - Nisan 2018

Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi

ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası

Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZISTAN

<http://www.akademikbakis.org>

Pirenne, H. (1982). *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*. (çev. Ş. Karadeniz). Ankara. İletişim Yay.

----- (2009). *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. (çev. U. Kocabaşoğlu). İstanbul. İletişim Yay.

Seignobos, C. (1960). *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*. (çev. S. Tiryakioğlu). İstanbul. Varlık Yay.

Tanyeli, U. (1987). *Anadolu Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11- 15. Yy)*. İstanbul Üniversitesi. İstanbul. Fen Bilimleri Enstitüsü Yay.

Tuna, K. (1987). *Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.